

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 75.052.025.4:[726:27-523.41(477.51-25)

Алла Гаркуша

●

ОЛІЙНИЙ ЖИВОПИС (ПЕРША ЧВЕРТЬ XIX ст.) СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ (XI ст.) У ЧЕРНІГОВІ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядається низка проблем, пов'язаних зі створенням, історією досліджень та реставраціями олійного стінопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору (XI ст.) у Чернігові, що виникли під час досліджень.

Ключові слова: *стінопис, об'єкт дослідження, розбіжності, датування, термін виконання, реставрація.*

З-поміж древньої та унікальної архітектурної спадщини, якою відомий Чернігів, особливо вирізняється Спасо-Преображенський собор. Його будівництво почалося у першій половині XI ст., замовником виступив тодішній князь чернігівський Мстислав Володимирович, один із старших синів Великого київського князя Володимира Святославовича. У першій половині 30-х років XI ст. у будівництві собору сталася перерва, пов'язана зі смертю фундатора. За деякими припущеннями чернігівський Спас був добудований після завершення будівництва у Києві Софійського собору. До нашого часу Спаський собор унікально зберігся, його основна конструкція не зазнала значних змін, також добре збереглася внутрішня архітектура храму. Найбільших змін за час існування церкви зазнав декор інтер'єру. Початкове внутрішнє опорядження храму можна уявити лише фрагментарно. Сучасна храмова декорація сформувалася з деталей XI, XVIII – XX ст. Її основою можна вважати іконостас XVIII ст. та настінний живопис, виконаний олійними фарбами у першій чверті XIX ст. Незабаром даному стінопису виповниться 200 років з часу створення. Однак, незважаючи на такий чималий період існування, щодо даних розписів є низка питань, на які поки що не знайдено відповіді. Мета даної студії – окреслити деякі проблеми, що виникають у ході досліджень олійного стінопису Спасо-Преображенського собору.

Власне об'єктом вивчення Спасо-Преображенський собор став ще у другій половині XVIII ст. У наступні сто років (др. пол. XVIII ст. - пер. пол. XIX ст.) у дослідників сформувалася певна схема, за якою більшість з них описували древній храм. Схема ця у переважній більшості досліджень виглядала так:

- історія та датування пам'ятки;
- пошкодження і перебудови собору;
- місцезнаходження Красного терему;
- князівські поховання собору;
- іконостас [1, с. 36 – 40].

У праці «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії», виданій за редакцією

© Гаркуша Алла Броніславівна – завідувач науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

архієпископа Філарета Гумілевського, у книзі 5-й, присвяченій м. Чернігову, в описі Спасо-Преображенського собору було вміщено окремий розділ під назвою «Іконостас і розпис стін собору». Це, по суті, перша у XIX ст. згадка про настінний живопис, створений у Спаському соборі у першій чверті XIX ст., і перший випадок, коли даний стінопис згадується як складова внутрішнього опорядження собору [2, с. 11-19]. Надалі серед дослідників Спасо-Преображенського собору дорядянського періоду стосовно згаданого вище живопису спостерігається різне ставлення: одні не звертають уваги або ж згадують про нього надзвичайно лаконічно, деякі згадують зневажливо [3, с. 36 – 40]. Таким чином, ще з кінця XIX ст. у дослідженнях, присвячених Спаському собору, окреслюється проблема, яку можна визначити як «визнання монументального розпису першої чверті XIX ст. як окремої складової декору інтер'єру» (курсив. – **А. Гаркуша**). До прикладу, у статті академіка архітектури А. Авдєєва та художника архітектури А. Павлінова «Спасопреображенський соборний храм у м. Чернігові», що була опублікована у часописі «Зодчий» № 6 за 1882 р. (у дужках зазначимо, що з часу створення живопису на момент публікації пройшло понад півстоліття, і вже відбулася його перша реставрація) про настінний розпис пишеться: «В 1820 р. всередині храму **стіни розписані різними фарбами ...**» (курсив. – **А. Гаркуша**) [4, с. 81-83].

Уперше на олійний стінопис Спасо-Преображенського собору як *об'єкт дослідження* (курсив. – **А. Гаркуша**) звернув увагу П. Добровольський у публікації «Архів Чернігівського Кафедрального собору». Він розлогіше, ніж в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії», подає інформацію, описує не лише повну версію історії створення живопису, в т. ч. варіанти проектів розписів, а й історію реставрації даного живопису в 70-х рр. XIX ст. [5, с. 9–19]. По суті, саме П. Добровольський вводить у повноцінний науковий обіг інформацію щодо олійного стінопису Спаського собору першої чверті XIX ст., після нього інші дослідники так чи інакше починають звертати увагу на розписи у своїх дослідженнях.

Так, у 1908 р. соборний священник А. Єфімов у роботі «Чернігівські кафедральні собори золотOVERХИЙ Спасопреображенський і Борисоглібський...» пише: «... собор ... пофарбований всередині під мармур і стіни розписані **прекрасним символічним та історичним живописом**, що зберігся і до теперішнього часу» (курсив. – **А. Гаркуша**) [6, с. 24]. У другому виданні даної роботи, що вийшло 1910 р., автор уже не обмежується кількома реченнями про розписи, а присвячує їм два розділи – «Стенная роспись алтаря» та «Стенная живопись в остальных частях собора» і главу V «Історія реставрацій собору в XIX ст.». У розділах «Стенная роспись алтаря» та «Стенная живопись в остальных частях собора» А. Єфімов перераховує і коротко описує сюжети, та вказує на місце їхнього розташування, в той же час уникаючи якоїсь певної якісної оцінки живопису [7, с. 56–61]. У главі V «Історія реставрацій собору в XIX ст.» автор публікації, по суті, подає інформацію, опубліковану П. Добровольським, з історії створення настінного розпису та його реставрації [7, с. 76 – 90]

Професор М. Бережков у своїй праці «До історії Чернігівського Спаського собору» щодо настінного живопису XIX ст. обмежується лише однією фразою: «... подальше оздоблення храму живописом і здійснення всіх інших робіт у ньому закінчилося лише під кінець 1824 р.» [8, с. 11–14].

Несподівано різкою видається оцінка олійного стінопису першої чверті XIX ст. відомим російським істориком, мистецтвознавцем, дослідником архітектури Г. Лукомським, яку зустрічаємо у праці 1912 р. «О древне-русском зодчестве Чернигова». На сторінці 23 вказаного видання читаємо: «У 1820 р. стіни були всередині пофарбовані (і доволі потворно) під колір різних мармурів; ...» [9, с. 23]. Залишається не зрозумілим, чому Г. Лукомський написав про «стіни... **пофарбовані** (і доволі потворно) **під колір різних мармурів**» (курсив мій. – **А. Гаркуша**), адже «під мармури» за планом були пофарбовані лише вертикальні площини деяких конструктивних елементів центральної нави. У другому, переробленому варіанті плану розписів, автор проекту о. Іоанн (Єленев) зазначає: «... 38) нижні чотири круглі клони, з їх пілястрами, приведені були за допомогою алебастра та шліфування у вигляді і міцністю світлорожевого, з кольоровими жилочками, мармуру, ... 40) усі шість верхні, грановидні стовпи представити, за допомогою олійного пензля, у вигляді світлосірого з білими шарами мармуру; 41) всі капітальні стовпи пофарбувати також у вигляді білого з червоними шарами, мармуру» [10,

с. 15]. Інші частини храму, а саме північна та південна стіни, усі склепіння, всі п'ять бань, стіна між нартексом та центральною частиною собору, вівтарний простір — все це, відповідно до плану, заповнювали сюжетні композиції. Навіть якщо припустити, що на час написання Г. Лукомським своєї праці стінопис Спаського собору був істотно закопчений, він не міг бути зовсім непоміченим. Складається враження, що дослідник або якимось чином не помітив живопису, або взагалі не знав про його існування, скориставшись думкою і враженням щодо даного стінопису з якогось іншого джерела.

Як бачимо, дослідники дорядянського періоду розходяться в думках, оцінюючи якість розписів від «прекрасного» (А. Єфимов) до «потворно» (Г. Лукомський), більшість же лише обмежується констатацією наявності у декорі древнього храму такої складової як олійний настінний розпис, створений у першій чверті XIX ст. У радянський період (1917 – до кінця XX) інтерес до цього стінопису, по суті, виник аж у кінці 60-х на початку 70-х років XX ст. у зв'язку з початком масштабної реставрації у приміщеннях Спаського собору [11, с.300 – 307]. По мірі того, як завершувалася реставрація тієї або іншої частини стінопису, інформація про цю частину вводилася в науково-красознавчий обіг.

Певні розбіжності існують серед частини дослідників і щодо датування живопису. Так, «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії» за редакцією архієпископа Філарета (Гумілевського) та П. Добровольський в «Архіві Чернігівського кафедрального собору», а за ними і більшість дослідників спираються на дату завершення розпису Спаського собору 1824 рік.

У той же час у своїй статті «Спасопреображенський соборний храм у м. Чернігові» (1882 р.) академік архітектури А. Авдєєв та художник архітектури А. Павлінов датують настінні розписи 1820 роком. Через 30 років після А. Авдєєва та А. Павлінова (1902 р.) цю ж дату – «1820 рік» – повторює Г. Лукомський. Датування стінопису 1820 роком, на думку автора цієї статті, не є обґрунтованим. За даними, які подає П. Добровольський в «Архіві Чернігівського кафедрального собору», у 1820 р. початковий план настінних розписів, складений настоятелем собору о. Іоанном (Єленевим), був ним же істотно відкорегований на вимогу новопризначеного архієпископа чернігівського Лаврентія Бакшевського через затратність [12, с. 68]. А власне роботи по розпису стін почалися лише у березні 1821 р. одразу після підписання контракту з підрядником. Як бачимо, говорити про 1820 р. як рік початку робіт по розпису собору не має підстав. Чому Авдєєв і Павлінов, а за ними і Лукомський використовують цю дату, залишається незрозумілим.

Певні питання виникають щодо виконавця (виконавців. – **А. Гаркуша**) стінопису. У джерелах про Акіма Юріна зазначається «знаменитий у ті часи підрядник», однак не пояснює причин такої «знаменитості» [13, с. 9]. П. Добровольський наводить текст контракту, в якому зазначається обсяг робіт, терміни виконання, оплата і т. інш., а наприкінці: «... у чому і підписався *художник* (курсив мій. – **А. Гаркуша**) Іоакім Федоров Юрін». Отже, Юрін, вочевидь був підрядником і художником-виконавцем в одній особі. У зв'язку із цим постає інше питання. Юрін, розпочавши роботи у березні 1821р., бере на себе зобов'язання завершити всю роботу: «до першого числа наступного вересня (тобто 1821р.); ...» [14, с. 17]. Зважаючи на дуже великий обсяг роботи, терміни виконання – приблизно півроку – викликають подив, тим більше, що, зрештою, ці терміни були грубо порушені [15, с. 18]. Зовсім нічого не відомо про тих, хто допомагав Юрину у роботі над стінописом, адже, вочевидь, він навряд чи взявся за таку складну і масштабну роботу одноосібно.

Низка питань щодо олійного стінопису першої чверті XIX ст. Спаського собору постає у сфері історії реставрацій. За час існування даний живопис пережив кілька реставрацій [16, с. 25 – 31]. Перша з них відбулася у 1872 р., майже через півстоліття після створення розписів, і полягала у тому, що: «... увесь настінний живопис ... був поновлений, до того ж, після промивання склепінь, стін і карнизів, всі малюнки, які є на склепіннях і стінах церкви, поновленні свіжими фарбами, без зміни характеру малюнків та самого колориту», як зазначається у П. Добровольського [17, с. 18-19]. Однак старший науковий співробітник Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (нині – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»), мистецтвознавець Т. Омельченко (працювала у середині 90-х р. XX ст.) піддала сумніву цю інформацію. Підставою для сумніву стала різниця у рівні майстер-

ності й художній манері композицій західної стіни центральної нави. Крім того, мистецтвознавець критично висловила з приводу фаховості згаданої реставрації в плані методики її проведення. На думку Т. Омельченко, закріплення поновленого живопису сумішшю оліфи та клею призвело до швидкої втрати початкової яскравості кольорів [18]. На жаль, далі констатації цього факту Т. Омельченко у своїх дослідженнях не пішла, тому питання, наскільки сильно реставрація 1872 р. змінила початковий вигляд стінопису першої чверті XIX ст., залишається відкритим. Ситуацію могли б прояснити звіти про реставрацію олійного живопису 70-90-х роках XX ст. Однак наразі постає проблема із власне звітами. У фондах Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» зберігається лише документ «Проектні пропозиції щодо реставрації настінного живопису Спасо-Преображенського собору у м. Чернігові», які стосуються реставрації живопису у північній наві [19]. Що ж до реставрації живопису південної нави, то звіт має вигляд довідки, написаної у довільній формі.

Нині чи не найбільшою проблемою монументальних розписів, яким присвячене дане дослідження, є те, що вони знаходяться у діючому храмі, де двічі на день правиться літургія, відповідно горять свічки, по неділях та у свята збирається велика кількість людей, що істотно змінює температурно-вологісний режим у споруді, що у свою чергу негативно позначається на розписах. Уже тепер олійний стінопис потребує ретельного експертного обстеження і подальших рекомендацій щодо збереження, адже з часу останньої масштабної реставрації пройшло понад чверть століття і за останні роки здійснювалося лише обстеження окремих композицій та відповідні консерваційно-реставраційні роботи пошкоджених незначних ділянок [20].

Вище означені проблеми мають зовсім не абстрактне значення для вказаного об'єкта досліджень. За кілька років виповнюється 200 років з часу завершення малярських робіт, і вже сама ця дата ставить даний монументальний розпис як пам'ятку в один ряд з такою частиною внутрішнього опорядження Спасо-Преображенського собору як, до прикладу, іконостас, що «старший» від живопису лише на пару десятиліть. Зважаючи на такий вік, настінні розписи Спасо-Преображенського собору потребують більш ретельного нагляду та охорони і більш глибокого дослідження.

1. Гаркуша А. Олійний стінопис (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові в історико-краєзнавчій літературі дорадянського періоду (XIX ст.–1917 р.) / А. Гаркуша // Сіверянський літопис. – 2016. – №2. – С. 36 – 40.

2. Гумілевський Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. / Ф. Гумілевський // кн. 5. – Чернигов. 1874. – С. 11-19.

3. Гаркуша А. Олійний стінопис (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові в історико-краєзнавчій літературі дорадянського періоду (XIX ст.–1917 р.) / А. Гаркуша // Сіверянський літопис. – 2016. – №2. – С. 36 – 40.

4. Авдеев А. А., Павлинов А. М. Спасопреображенский соборный храм в Чернигове [Електронний ресурс] А. А. Авдеев, А. М. Павлинов // Зодчий. – 1882. – № 6, – С. 81-83, режим доступу http://arch-grafika.ru/news/zodchij_1882_vyp_1_6/2012-01-02-1759.

5. Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора / П. М. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Типография губернского правления, 1902. – Вып.4: 1900 – 1902. – Отд. 2. – С. 9–19.

6. Ефимов А. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священоисторические памятники-храмы XI века их прошлое и современное состояние. / А. Ефимов – Чернигов: Тип. губернского правления, 1908. – С. 24.

7. Ефимов А. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священоисторические памятники-храмы XI века их прошлое и современное состояние. / А. Ефимов – Чернигов: Типография губернского правления, 1910. – Вып. 2,3,4. – С. 56–61.

8. Бережков М. Н. К истории Черниговского Спасского собора. / М. Н. Бережков. Москва, 1911. – С. 11–14.

9. Лукомский Г. К. О древне-русском зодчестве Чернигова. [Електронний ресурс] / Г. К. Лукомский. – С.-Петербург, 1912. – С. 23, режим доступу http://book-old2.ru/1912_lukomsk3/Indexfr.html, дата доступу: 20.10.2014.

10. Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора / П. М. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Тип. губерн. Правления, 1902. – Вып. 4: 1900–1902. – Отд. 2. – С. 15

11. Гаркуша А.Б. Реставрації настінного живопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору м. Чернігова у другій половині XX та на початку XXI ст./ А.Б. Гаркуша // Карнабідівські читання: зб. наук. пр. / Нац. архітектурн.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України і Укр. Т-ва охорони пам'яток історії та культури [редкол.: Ю.О. Соболев (голова) та інш.] – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – Вип. 1–3. – С.300 – 307.

12. Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора / П. М. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Тип. губерн. Правления, 1902. – Вып. 4: 1900–1902. – Отд. 2. – С. 68

13. Там само, с. 9.

14. Там само, с.17.

15. Там само, с.18.

16. Гаркуша А.Б. Монументальний живопис Спасо-Преображенського собору (перша чверть XIX ст. у Чернігові як об'єкт досліджень та охорони/ А.Гаркуша/ Чернігівські старожитності: зб. наук.пр. / Нац. архітектурн.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства, акад. наук України і Укр. Т-ва охорони пам'яток історії та культури; [редкол. Ю.О.Соболев (голова) та ін.]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2018. – Вип. 5 (8). – С.25 – 31.

17. Добровольский П.М. Архив Черниговского кафедрального собора/ П.М. Добровольский// Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Тип. губерн. Правления, 1902. – Вып.4: 1900–1902. – Отд. 2. – С. 18-19.

18. Омельченко Т.В. Росписи Спасо-Преображенского собора / Т.В. Омельченко. – Чернигов, 199 архів НАІЗ.

19. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», документальний фонд Інв. № КН 543/1 ДФ 464 [Проектные предложения по реставрации настенной живописи Спасо-Преображенского собора в г. Чернигове]. – К., 1982 р. – 77 арк.).

20. Гаркуша А.Б. Монументальний живопис Спасо-Преображенського собору (перша чверть XIX ст. у Чернігові як об'єкт досліджень та охорони/ А.Гаркуша/ Чернігівські старожитності: зб. наук.пр. / Нац. архітектурн.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства, акад. наук України і Укр. Т-ва охорони пам'яток історії та культури; [редкол. Ю.О.Соболев (голова) та ін.]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2018. – Вип. 5 (8). – С. 29.

Алла Гаркуша

Маслянная живопись (первая четверть XIX в.)

Спасо-Преображенского собора в Чернигове: проблемы исследования

В статье рассматривается ряд проблем, связанных с созданием, историей исследования и реставрациями масляной стенописи (первая четверть XIX в.) Спасо-Преображенского собора (XI в.) в Чернигове, возникших в ходе исследований.

Ключевые слова: стенопись, объект исследований, разночтения, датирование, сроки исполнения, реставрация.

Alla Garkusha

Oil painting (the first quarter of the XIXth century)

of cathedral of the Transfiguration of Our Saviour (XIth century) in Chernihiv: research problems.

In the article is considered a number of problems, related with creation, history of research and restoration of oil murals (the first quarter of the XIXth century) of cathedral of the Transfiguration of Our Saviour (XIth century) in Chernihiv, that originated during researches.

Key words: murals, object of research, disagreements, dating, execution term, restoration.